

דברים ושברי דברים **על יהדותה של מדינה דמוקרטית**

עורכים

אביעזר רביצקי, ידידיה צ' שטרן

הספרייה
לדמוקרטיה

The Jewishness of Israel

Edited by Aviezer Ravitzky and Yedidia Z. Stern

עריכת לשון: רונית טפירר
עיצוב (הסדרה והעטיפה) וסדר: רון הרן
הדפסה: ארט פלוס, ירושלים

מסת"ב x-034-519-965

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכאני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

להזמנת ספרים ומחקרי מדיניות בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה:

טלפון: 02-5300800, 20-2222-800-1; פקס: 03-5488640

דוא"ל: orders@idi.org.il

אתר האינטרנט: www.idi.org.il

המכון הישראלי לדמוקרטיה, ת"ד 4482, ירושלים 91044

כל מחקרי המדיניות וכן פרק נבחר מכל ספר ניתנים להורדה מאתר האינטרנט.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה, תשס"ז

Copyright by The Israel Democracy Institute

Printed in Israel 2007

העם היהודי ו'התנגשות הציוויליזציות'

אביעזר רביצקי

"מה לך לדרך מצרים
לשתות מי שחור
ומה לך לדרך אשור
לשתות מי נהר"

(ירמיהו ב, יח)

העימות המחודש בין המערב לאסלאם, שהגיע לשיאו הדרמטי בהתקפה הרצחנית על מגדלי התאומים במנהטן, העמיד את הנהגת העם היהודי לפני דילמה חריפה: מה מקומו של היהודי במאבק זה? האם יתייבב בצד אחד של המתרס ויזדהה עמו ללא סייג, או שמא עברו ועתידו ההיסטוריים קוראים לו להיבדל משני הכוחות כאחד ולעמוד ככל האפשר מעבר להם? גם התאוריה הנפוצה בדבר 'התנגשות הציוויליזציות' וגם הלכי הנפש הרווחים היום במערב ובמזרח דוחקים בעם היהודי לבחון את עמדתו ולתהות אם ראוי לו להטיל עצמו בחיקה של ציוויליזציה שלטת אחת. אמת, המציאות הפוליטית הנוכחית אינה מתירה לו להיות ניטרלי; היא מחייבת אומה ומדינה לכרות בריתות פרגמטיות ולהתחבר למעצמה חזקה לפי צורכי השעה. אולם האם שומה על היהודים להתמסר לחלוטין לצד אחד ולזהות עצמם עמו בכל שדה תרבותי ובכל מישור ערכי?

* המאמר נכתב לפני מלחמת לבנון השנייה (יולי-אוגוסט 2006), ולפני שהנשיא בוש "אסר" על ישראל להגיע להסכם עם סוריה תוך ויתור על רמת הגולן. המלחמה ועמדתו הגלויה של נשיא ארצות הברית חידדו את החששות המובעים במאמר זה וסיפקו המחשה חיה לנאמר בו גם במישור הפוליטי-צבאי. גרסה קצרה ראשונה שלו התפרסמה בעיתון **הארץ (מוסף השבת, 10 באפריל 2004)** ובספר **חוג נשיא המדינה לתפוצות** (בעריכת סרג'יו דלה-פרגולה ועמוס יובל, סדרה א, ירושלים: הספרייה הציונית והמכון ליהדות ומננו, תשס"ד, עמ' 25-33). המאמר זכה לתגובות רבות, חלקן ביקורתיות, ולכן בחרתי לשוב ולכתבו מתוך התייחסות לדברי המעירים והמבקרים. ירון הירשפלד סייע לי רבות באיתורה של הספרות הרלוונטית, ותודתי נתונה לו על מאמציו ועל פריים.

כל פעולה והכרעה בתחום זה עשויות להשפיע השפעה ניכרת על עתידו של היהודי ההיסטורי בכל אתר ואתר, הן במדינת ישראל הן בתפוצות ישראל. כל עמדה שתינקט תשליך השלכה ישירה על שלומם וביטחונם של היהודים ותטביע חותם עמוק על תרבותם וזהותם. לפיכך ראוי היה להעמיד שאלה זו במוקד סדר היום הלאומי. אולם למרבה הפלא השאלה איננה זוכה כלל לתשומת לב ציבורית ופוליטית, וכל שכן לדיון ביקורתי מנקודת מבט תרבותית ודתית.

אמנם הזנחה זו איננה מונעת מדוברים יהודים רשמיים לשאת דברים נמרצים ולנקוט עמדות אינטואיטיביות נחרצות בנושא. הם עושים זאת חדשים לבקרים, בישראל ובארצות הברית. אולם לדעתי הצהרות אלה משקפות ברובן מדיניות שגויה; הן פוגעות באינטרס הלאומי בטווח הקצר ומאיימות על העתיד היהודי בטווח הארוך.

בין מזרח למערב

משחר תולדותיהם הילכו היהודים בין תרבויות גדולות, בין דתות שליטות ובין כוחות אימפריאליים שהתנגשו זה בזה. הם מצאו את דרכם בין הפרת לנילוס, בין פרס ליוון, בין הנצרות לאסלאם — אך מעולם לא הודוה עם אחד הצדדים בכל מאודם. לעתים עמדו היהודים בתווך בין המעצמות השונות ולעתים היו פזורים ומפוצלים ביניהן, אך הם לא מסרו עצמם עד תום לאחד הכוחות המתחרים: "מה לך לדרך מצרים לשתות מי שחור ומה לך לדרך אשור לשתות מי נהר". כאשר כרתו היהודים בריתות ושיתפו פעולה עם זולתם, היה זה בעיקר שיתוף מדיני חלקי; הוא התבסס על אינטרסים הדדיים אד-הוק ולא על הזדהות טוטלית של ההווה והמהות. כאשר צידדו קצתם בתנועות לאומיות שרחשו סביבם, נמצאו כנגדם יהודים אחרים שצידדו בתנועות מתחרות; כאשר הזדהו חלקם עם זרמים רעיוניים ומעמדיים מסוימים, קמו לעומתם אחרים ותמכו בזרמים אחרים. כמובן, כלל גדול זה הופר במלחמת העולם השנייה, אולם באותה שעה הופרו כל הכללים וכל מוסדות הארץ חישובו להישרב, ולפיכך אין מביאים ממנה ראיה. לעומת זאת בשעות רבות אחרות, לנוכח מלחמות 'שגרתיות' ומאבקים היסטוריים רגילים שאומות העולם ניהלו ביניהן, היהודים

לא נבלעו באחד המחנות הנצים ולא הודהו כולם כאחד עם אחד הכוחות או עם אחת האמונות.

והנה, בימים אלה ממש, נדמה כאילו הקרקע נשמטת תחת עמידה מסורתית זו. העם היהודי מצטייר עתה בעיני כול כמי שניצב כולו בקוטב מוגדר אחד של 'התנגשות הציוויליזציות', והוא עושה זאת לכאורה באופן מוחלט, בכל שדה משמעותי של הקיום — מן השדה הצבאי והמדיני, דרך המישור החברתי והתרבותי ועד הרמה המוסרית והדתית.

כזכור, בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל ניטש בה ויכוח חריף: איזו עמדה תנקוט המדינה החדשה כלפי המלחמה הקרה בין המערב הקפיטליסטי לבין המזרח הקומוניסטי. משה סנה, מנהיג מק"י, תבע שמדינת היהודים תימנע מהזדהות עם מעצמות המערב, והוא עשה זאת לא מטעמים אידאולוגיים גרדא אלא גם מטעמים פרגמטיים — שמא ידם של הקומוניסטים היא שתגבר והיא שתהיה בעתיד על העליונה. ראש הממשלה דוד בן-גוריון חלק אמנם על דעתו והכריע לטובת השיתוף עם המערב, אך גם הוא הגביל זאת רק לתחום הפוליטי, המעשי, ואילו בתחום האידאולוגי והתרבותי העדיף את האתוס הסוציאליסטי דווקא. כך נמנעו גם בפעם ההיא ההתמסרות למחנה אחד וההיבלעות המוחלטת בו. אך לא כן עתה. לפי התמונה שמצטיירת לעינינו בעת הזאת היהודי-הישראלי אמור לדבוק לחלוטין בתרבות אחת, בעצמה אחת, באתוס מוגדר אחד. לפי אוצר הדימויים החדש שדוברים ישראלים ודוברים יהודים תורמים בחריצות לטיפוחו, במוקד העימות הנוכחי של המערב עם האסלאם המיליטנטי עומדת כביכול מורשת דתית אחת, 'מורשת יהודית-נוצרית', ובצדה פועלת גם ברית דמים משותפת, ברית אמריקנית-ישראלית. הכול נקראים אפוא להכריע הכרעה חדה — 'הלנו אתה אם לצרינו?'

היבט דתי והיבט גלובלי

לדעתי, זו התפתחות מסוכנת שמאיימת על עתידנו. מצד אחד היא מחזקת את הממד הדתי של המאבק בינינו לבין שכנינו ומציירת אותו כסכסוך אולטימטיבי, ומצד אחר היא מעניקה למאבק ממדים גלובליים ומציירת אותו כסכסוך כלל-

עולמי. יתר על כן, היא גם עלולה לעוות את דמותה של היהדות ההיסטורית ולקעקע את עולמה הייחודי ואת תרבותה הפרטיקולרית. רבים מאתנו מזהירים זה שנים מפני החרפתו של הממד הדתי בסכסוך הישראלי-ערבי או הישראלי-פלסטיני. הם היטיבו לדעת, כי לא הרי סכסוך פוליטי כהרי מאבק היסטורי, ולא הרי מאבק היסטורי כהרי התנגשות דתית. סכסוך פוליטי בין מדינות אפשר ליישב באמצעות שיחות ופשרות; מאבק היסטורי בין עמים קשה יותר ליישב, אך הדבר אפשרי; אולם ספק גדול אם אפשר להתגבר על התנגשות ישירה בין שתי דתות מונותאיסטיות, כל שכן שרבים ממאמיניהן מעניקים להן פירוש אקסלוסיביסטי מובהק. התנגשות חזיתית כזאת נוגעת מיד בתחומו של המוחלט, של הטוטלי. היא עלולה אפוא להזין את עצמה בכל מחיר ולהחריף את עצמתה בכל יום ויום, עד חרמה. ואמנם לאסוננו הסכסוך המזרח תיכוני הלך ונצבע בשנים האחרונות בצבעים דתיים עזים. המאבק על חבלי הארץ מצטייר יותר ויותר כמאבק תאולוגי, ושאלת הריבונות הפוליטית הולכת ו'מתעלה' לדרגה מטפיזית מובהקת. והרי כבר כתב הדרשן הקדמון על סיפור קין והבל: "ויהי בהיותם בשדה, ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו: ועל מה היו מדיינים? זה אומר: בתחומי בית המקדש נבנה, וזה אומר: בתחומי בית המקדש נבנה!"¹ המדרש תולה אפוא את הרצח הראשון בתולדות האדם במניעים דתיים מובהקים, במלחמה על המרכז הקדוש. וכך ראינו גם אנו בעינינו וכך שמענו גם אנו באוזנינו מאז ועד עתה.

והנה בעת הזאת קמים עלינו אויבים ו'ידידים', והם מבקשים להוסיף להיבט דתי זה של הסכסוך גם את ההיבט העולמי. לאחר 'האבסולוטיזציה' של המאבק ממשמת ובאה גם 'הגלובליזציה' שלו. בעקבות זאת מצטיירת עתה מדינת ישראל, או היהודים באשר הם, כמוקד פוליטי וכציר מטפיזי של התרבות המערבית, שאור שבעיסה של 'מורשת יהודית-נוצרית' שנאבקה על נפשה (או נלחמת עד חרמה) באסלאם העולמי. כלום צריך לומר כי הצירוף של שני יסודות אלה יחדיו, הדתי והגלובלי, הוא צירוף מאיים? האם יש לחזור ולהדגיש שהוא עלול להקים עלינו מיליארד ורבע אויבים (מוסלמים) פוטנציאליים? כבר

לפני עשרות שנים הציג סייד קטב, מקנאי האסלאם במצרים, את ישראל בתור חוד החנית של התרבות המערבית, ראש חץ שאותו יש לקעקע תחילה. אולם שנות דור נוספות נדרשו כדי שישראל תצטייר ברבים כחוד החנית של 'מסע צלב' מודרני, מערבי, אמריקני, נוצרי ו'דמוקרטי'.

האם יש לראות בכל התופעות הללו גזרת גורל? האומנם אי-אפשר להשפיע עליהן באמצעות מדיניות לאומית נכונה? כמובן, חלק ניכר מהן קשור בעובדות אובייקטיביות ואינו תלוי במעשינו או במחדלינו. מטבע הדברים ישראל חולקת עם המערב שורה של סמלים ותכנים משותפים, למן המסורת המקראית המכוננת, דרך התרבות המדעית המקדמת ועד לשיטה הפוליטית-משפטית המארגנת. ומבחינה דמוגרפית — הרוב המוחלט של העם היהודי שוכן כיום במדינת ישראל ובארצות הברית. וישנן עוד כהנה וכהנה תופעות נתונות שיוצרות בינינו שיתוף קיומי ותודעתי. אולם תופעות אלה אינן חוות הכול ואינן פורשות את מלוא התמונה. בצדן רוחשים גם תהליכים רבים אחרים, פתוחים ודינמיים, ואלה מסורים בידינו אנו ומאפשרים לנו שיקול דעת ופעולה מודעת.²

סכסוך אזורי

קודם כול, בניגוד לרטוריקה המקובלת על רבים ממנהיגינו, עלינו לעשות כל מאמץ להפריד בין הסכסוך המזרח תיכוני, שאנו שקועים בו עד צוואר, לבין הסכסוך הגלובלי, שאנו מעורבים בו רק בעקיפין. האינטרס היהודי והישראלי מחייב להגביל את המאבק הנוכחי עם הפלסטינים למאבק מקומי, אזורי, לאומי ופוליטי, ולא להציגו כשמן התבערה של עימות כולל ומקיף, על-אזורי ועל-לאומי. אולם כאשר אנו מצייירים את דמותו של יאסר ערפאת בדמותו של אוסמה בן-לאדן (כפי שעשה בשעתו ראש הממשלה אריאל שרון) או את דמות החמאס בדמות אל-קאעידה, אנו עושים בדיוק ההפך: אנו מחוללים בכך כמו

2 אני מכיר בגבולות כוחנו והשפעתנו, ואינני משלה עצמי להאמין כי הדבר מסור בידינו כולו או רובו. אוריה פורמן התווה כמה מן הגבולות האלה במאמר ביקורת מפורט שחיבר בהתייחס למאמרי "התנגשות הציוויליזציות היא (בלית ברירה) מלחמתנו" [טרם נדפס]. אולם אני מבקש לעסוק בתחום הנתון באחריותנו, ולא במה שקצרה ידנו מהושיע בו.

ידינו את המעבר המסוכן, הכפול, מן הדגש הפוליטי אל הדגש הדתי ומן המוקד האזורי אל המוקד העולמי.

יתר על כן, אם ערפאת הוא בן-לאדן, אזי גם בן-לאדן הוא ערפאת; ואם החמאס הוא אל-קאעידה, אזי גם אל-קאעידה הוא החמאס — היינו הוא לוחם את מלחמתו של הפלסטיני, הוא תוקף בשמו והורג למענו. ואם כן, אין מנוס מן המסקנה שמחיר הדמים הכבד שהמערב נתבע לשלם לאחורונה לא נדרש ממנו אלא בגלל ישראל ומלחמותיה. במילים אחרות: הגלובליזציה של הסכסוך עלולה להקים עלינו לא רק את העולם המוסלמי כולו; היא מאיימת לקומם נגדנו גם מגזרים רבים של העולם המערבי הליברלי — אלה המבקשים לשבת בשלווה ולהתרחק ת"ק פרסה מכל מלחמות השבטים אשר במזרח התיכון.

אשר על כן אל לנו להאיץ שוב ושוב בארצות הברית לתקוף מדינה ערבית כלשהי (כפי שעשה שמעון פרס בהיותו שר החוץ, ערב המלחמה בעיראק). גם אם הדבר נראה כמתיישב עם האינטרס הישראלי המידי, בטווח הקצר, אל לנו לחזק את הדימוי ההרסני של מבעירי הבערה בכל אתר. ואתר. ינהלו האמריקנים את מלחמותיהם שלהם, ואנו די לנו במלחמותינו שלנו.³

אמת, אפשר להעלות גם סברה הפוכה:⁴ אפשר לטעון כי הגלובליזציה של הסכסוך עשויה לערער את הדימוי החיובי של המאבק הפלסטיני כמאבק לשחרור לאומי ולהוקיע אותו כחלק מן הטרור הבין-לאומי הרצחני. אינני מכחיש זאת. אולם לדעתי גם אם נניח שכל פגיעה בדימוי הפלסטיני משרתת במישרין את מדינת ישראל, תועלת פרגמטית מעין זו לטווח הקצר אינה שקולה כנגד הסכנות המהותיות לטווח הארוך, הטמונות בהחרפת הממד הדתי של הסכסוך ובהצבת ישראל בלב הסערה ובמוקד שפיכות הדמים העולמית. היא איננה מאזנת את הרעה הנשקפת לעם היהודי ולמדינתו מן הדימוי הכוזב של חוד החנית במלחמת ציוויליזציות אמתית או מדומה. יתר על כן, בניגוד לדבריו של אחד המבקרים, יהודי ישראל ויהודי התפוצות נמצאים בסירה אחת בעניין זה. גם האינטרס הישיר של יהודי המערב תובע להגביל את היקפו של הסכסוך

3 הדברים אינם אמורים באשר לאיום הגרעיני. בעת הזאת, כבעבר, סכנת השואה הלאומית גוברת על כל השיקולים ועל כל הנימוקים.

4 תגובה מעין זו לדבריי שמעתי לראשונה מפיו של עמנואל סיון.

ולמעט ככל האפשר את הזיקה שנוצרה בעת האחרונה בין תמיכה עקרונית במדינת ישראל לבין עימות חזיתי עם המוסלמים השוכנים סביבותם.⁵

מילניאריזם נוצרי

זאת ועוד, יש לרסן את הלהט שאחו לאחרונה במנהיגים ישראלים לכרות 'ברית תאולוגית פוליטית' עם אנשי הימין הנוצרי האמריקני. גם טובתה של מדינת ישראל וגם עתידה של אמונת ישראל אוסרים עלינו לקשור את גורלנו ודמותנו עם מנהיגים דתיים פונדמנטליסטים ועם מטיפים אוונגליסטים שמבקשים להחיש את שיבת ציון היהודית כאמצעי מובהק לשיבתו של ישוע הנוצרי. אמת, דוברים נלהבים אלה קוראים לאנשיהם לחבור עמנו ולדבוק בנו, הם גם דוחקים בנו להפגין את כוחנו ולהרחיב את גבולנו. אולם רבים מהם אינם מסתירים כלל את מניעיהם ואת ציפיותיהם — הם חותרים בגלוי, ללא כחל ושרק, לעודד את היהודים להתכנס יחדיו במקום שבו חטאו את חטאם הקולקטיבי נגד המשיח הנוצרי, לחזור בהם מחטאם ולהיכנס תחת כנפיו, ולהמריץ בכך את ביאתו השנייה. לדבריהם, העם היהודי חוזר לארצו בעיניים קשורות: הוא עיוור לייעודו ולמשמעות הפנימית של מעשהו, ולכן הם, האוונגליסטים, קרואים להאיר את דרכו ולהצביע על מגמת פניו האמתית.

זוהי אפוא אהבה חונקת, בולעת, אהבה ששוללת מן ה'אהוב' את זהותו העצמית ואיננה מניחה לו מרחב קיום משלו; היא אינה מתירה לו לדבוק באמונתו לאורך ימים ושנים, לא בעתיד ההיסטורי וודאי שלא בעתיד האסכטולוגי. קצתם מאמינים כי היהדות אינה מעניקה ישועה לבניה, ולא זו בלבד אלא שרובם עתידים להישמד בשעת המאבק האחרון — 'הזעזוע הגדול' — שעתיד להתרגש עלינו לפני בוא הגואל. אולם גם אלה מהם אשר מבטיחים לנו גורל מבורך מתנים זאת בגלוי בדבוקתנו העתידה במשיח הנוצרי. גם הם אינם פונים אלינו כפי שאנו, לפי תודעתנו שלנו, אלא כפי ש'נועדנו' להיות.

5 אינני מקבל אפוא את הביקורת המפתיעה שמתח סטיוארט כהן על דבריי, ולפיה עצם הדרישה להוסיף ולהחזיק במדיניות הקלסית של העם היהודי — שמעולם לא התמסר בכל מאודו לשום תרבות שלטת — פוגעת בטובתם של יהודי התפוצות בני זמננו. ראו מאמרם "בחירה חותכת בין טוב לרע: אסור לישראל להימנע מנקיטת עמדה ברורה בעימות בין המערב לבין האיסלאם", **הארץ**, 19 באפריל 2004.

כלום צריך לומר אילו ציפיות מרחיקות לכת ניטעות בלבם של מאמינים נלהבים אלה כאשר מנהיגי ישראל קושרים עמם קשרים פומביים הדוקים ועורכים אתם טקסי הודות ססגוניים? האם יש להדגיש איזו סכנה אורבת לפתחנו אם ביום מן הימים ישתכנעו מאמינים אלה כי היהודים מזויבים שוב את תקוותיהם, כי הם מוסיפים חטא על פשע ו'בוגדים' במשיח הנוצרי גם בפעם הזאת? את דעתי זו כבר הבעתי בעבר, אולם אז לא הסתמכתי על ראיות כלשהן אלא על ההיגיון הפנימי של אמונתם. והנה לאחרונה, לנוכח מחלתו של ראש ממשלת ישראל אריאל שרון, נבעתנו לשמוע את אחד ממנהיגי הבולטים של האוונגליזם האמריקני, פט רוברטסון, תולה את המחלה בחטאו של שרון על אשר חילק את נחלת האל ומסרה בידי נכרים. רוברטסון — שוכה בשעתו בפרס מיוחד מטעם שר התיירות בנימין אלון — אמנם התנצל על דבריו בעקבות הסערה שעוררו, אולם יש בהם יותר מרמז אפשרי לקראת הבאות.

ברית חדשה זו, שהולכת ונכרתת כיום עם המילניאריזם המשיחי הנוצרי, צופנת בחובה גם רעות אחרות, הן מן ההיבט המדיני הן מן ההיבט הדתי. מבחינת מדינת ישראל הזיהוי המתחזק עם הימין הנוצרי ממקם אותנו יותר ויותר בצד מוגדר אחד של העימות הגלובלי, צד תקיף ומיליטנטי שמגלם בכל הווייתו עוינות כלפי האסלאם וכלפי הלונט באשר הם. כך מתחדד אפוא הדימוי המזיק של ישראל בתור ראש החץ של מלחמת הציוויליזציות הנוכחית. ואילו מבחינת דת ישראל העניין חמור עוד יותר. לפי מיטב הכרתי, שם שמים חוזר ומתחלל בכל עת ששרים בישראל יוצאים מגדרם ומעלים על נס בכינוסים רשמיים את דובריה הבכירים של המשיחיות הנוצרית הרדיקלית, זו אשר תולה את הגאולה האוניברסלית בהמרה היהודית ואשר קושרת את קץ הימים עם קץ היהדות.⁶ כמובן, אין לדחות ביד גסה את תמיכתם של המאמינים הנוצרים. אילו נהגו מנהיגינו באיפוק ובריסון, אילו הקפידו בנימוס על גבולות השיח, אזי לא היה מקום למחאה. רק הלהט, התלות וההתמסרות הם שמעוררים דאגה.

6 לניסוחים שקולים של התופעה ראו יעקב אריאל, "הפונדמנטליסטים האמריקנים וישראל", **הלכה למעשה: זמנים פונדמנטליסטים לנוכח בעיות אזורנו**, ירושלים: פרסומי מכון דיווים ליחסים בינלאומיים, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1989, עמ' 1-26; הנ"ל, **ציונות נוצרית פונדמנטליסטית: דיוקן של ארגון נוצרי לתמיכה בישראל**, ירושלים: פרסומי מכון דיווים ליחסים בינלאומיים, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1994; יוסף דן, "ישראל כתופעה תיאולוגית", **תכלת** 15 (תשס"ד), עמ'

פטרנליזם תרבותי

עלינו להתקומם גם נגד הניסיון לכפות על עולם ומלואו את צורת המשטר של המערב (או של ארצות הברית), וכל שכן את אורחות החיים ואת הנורמות התרבותיות הנהוגים בו. עלינו להתקומם נגד כפייה זו בין שהיא נעשית בכוח הזרוע ובין שהיא נעשית בכוח הממון, בין שהיא משליטה על אחרים שיטה הזרה לרוחנו ובין שהיא כופה עליהם שיטה הקרובה ללבנו. לא רק האינטרס הישראלי המידי אלא גם הזיכרון ההיסטורי היהודי מורים לנו לצאת נגד גישה אחידנית המבקשת למחוק מסורות פרטיקולריות, לגבור על תפיסות קהילתיות ולהשליט תחתן תפיסה 'אוניברסלית' אחת, בלעדית וחד-ממדית. אל יטעו דבריי: לא באתי לערער על התוקף האוניברסלי של איסורים מוסריים, כמו איסורי רצח, אונס ועינוי. חלילה לי לתלות גם את אלה בהקשר תרבותי יחסי. אך באתי להסתייג מן היומרה הבין-לאומית החדשה להשליט באמצעים צבאיים לא רק את המוסר הבסיסי אלא גם את מכלול הערכים ההומניסטיים, כמו זכויות הפרט, הליברליזם והשוויון. לפי הכרתי, כל מאמץ לממש יומרה זו ולהוציאה אל הפועל עלול להביא לעולם סבל קשה יותר וכאב רב יותר מאלה שהלוחמים יצאו למנוע.

לא, לא כל בני האדם מאמינים באמונותינו, לא כולם בוחרים את בחירתנו, ולא כולם אוהבים כאהבתנו. אפשר גם אחרת ומותר גם אחרת. אני מעז לומר זאת גם כלפי האוניברסליות של השיטה הדמוקרטית גופה! לא בכל מצב תרבותי ולא בכל סיטואציה היסטורית ראוי להצביע על צורת ממשל יחידה, שרק היא תבטיח את הסדר החברתי ורק היא תגן על שלום הבריות.⁷

Karen Armstrong, *The Battle of God*, New York: Alfred A. Knopf, 2000, pp. 214-219; Yaacov Ariel, *Evangelizing the Chosen People*, Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press, 2000; idem, "Terrorism and Political Violence", *Terrorism and Political Violence* 13 (2001), pp. 1-14; idem, "Philosemites or Antisemites? Evangelical Christian Attitudes toward Jews, Judaism, and the State of Israel", *Analysis of Current Trends in Antisemitism* 20 (2002)

7 ראו יחזקאל דרור, "דמוקרטיה כפייה", **הארץ**, ספרים, 28 בינואר 2004; James Dobbins et al., *America's Role in Nation-Building: From Germany to Iraq*, Santa Monica, Calif.: The Rand Corporation, 2004

גם אם הדמוקרטיה היא בעיניי שיטת הממשל הרצויה וההוגנת, היא איננה השיטה הלגיטימית היחידה. תרבויות שונות מצריכות דרכי ממשל שונות; ישנן שיטות אחרות שאינן דמוקרטיות אך הן מרסנות את השלטון מכוחו של חוק דתי או חוק מדיני ומציבות תריס לפני העריצות והרצחנות — החל במונרכייה קונסטיטוציונית קלסית,⁸ עבור בליברליזם חוקתי מודרני⁹ וכלה בקשת רחבה של מערכות שלטון מעורבות.¹⁰ כדברי ר' דוד קמחי במאה השלוש עשרה על מעמדם של מלכי ישראל בתקופת המקרא: "אם היו [אחאב ואיזבל] הורגים וגוזלים שלא במשפט, היו ישראל מורדין בו, כי לא היו מניחים מלך עליהם אם לא יעמיד ארץ במשפט".¹¹

אשר על כן הניסיון הפשטני ליצור דיכטומיה חדה — או רודנות או דמוקרטיה — איננו מתיישב עם תולדות האדם ועם ההתנסות הפוליטית של עמים שונים ותרבויות שונות. העולם הוא זירה מורכבת יותר ומגוונת יותר מכפי שמציג לפנינו הדגם הבינרי של 'חברות החופש' לעומת 'חברות הפחד'.¹² אין מידה אחת המתאימה לכל קיבוץ אנושי ולכל מסורת תרבותית, ועל אחת כמה וכמה שאין לכפות בכוח הזרוע מידה אחידה על עולם ומלואו. לאמתו של דבר העמדה הפטרנליסטית המצדיקה שיטת משטר אחת ויחידה יוצרת פרדוקס ברעיון הדמוקרטי: היא שואפת לכפות על כל עם ועם — ובכלל זה על עמים שלא הוכשרו לכך ולא בחרו בכך — את הרעיון של רצון העם.¹³

8 המושג 'מונרכייה מוגבלת', שהיא 'שלטון על פי חוק', פותח ברהיטות כבר בספר 'פוליטיקה' לאריסטו, והוא משמש שם מפורשות לעומת 'מונרכייה אבסולוטית' ו'שלטון עריץ'. ראו **פוליטיקה**, III, פרקים 14-16.

9 Farred Zakaria, "The Rise of Illiberal Democracy", *Foreign Affairs* 76 (1997), pp. 22-43

10 Bruce Russett et al., *Grasping the Democratic Peace: Principles for a Post Cold War World*, Princeton: Princeton University Press, 1993; Bruce Russett, "The Fact of Democratic Peace", Michael E. Brown, Sean M. Lynn-Jones, and Steven E. Miller (eds.), *Debating the Democratic Peace*, London: MIT Press, 1996, pp. 72-73; Eric J. Hobsbawm, "Spreading Democracy", *Foreign Policy* (Sep/Oct 2004), pp. 40-41

11 פירוש רד"ק למלכים א כא, י.

12 Natan Sharansky with Ron Drimer, *The Case for Democracy: The power of Freedom to Overcome Tyranny and Terror*, New York: Public Affairs, 2004

13 לאחרונה נתחברו מחקרים לא מעטים על הסכנה הטמונה בדרך האלימה לקראת הדמוקרטיה. ראו Jack Snyder, "Democratization and War", *Foreign Affairs* 74

בעניין זה ראוי להטות אוזן לקולה של המסורת היהודית. ההלכה התלמודית הבדילה היטב בין חובות אנושיות אוניברסליות לבין חובות יהודיות פרטיקולריות. מצד אחד ההלכה הגדירה דרישות כלליות מינימליות ('שבע מצוות בני נוח') שמחייבות את האדם באשר הוא אדם, ומצד אחר היא ניסחה שורה של תביעות פרטניות מקסימליות ('תרי"ג מצוות') שחלות רק על היהודי באשר הוא יהודי. אם כן, רק בקשר לדרישות המינימליות האוניברסליות עלתה האפשרות של כפייה מעבר לגבולותיו של הלאום היהודי. יתר על כן, אמנם הדרישות הללו כוללות גם את התביעה מכל קהילה אנושית לכונן סדר חברתי ולייסד מערכת משפטית כלשהי ('דינים'), אולם איזה סדר חברתי יתכונן בה, אילו חוקים ומשפטים ינהגו בה — שאלות פרטניות אלה נמסרו בידי כל קהילה לעצמה ובידי כל מסגרת מדינית לגופה. כך נחסמה בהלכה הנטייה הטבעית של כל תרבות — דתית או חילונית — להתפשט על פני תבל כולה ולחולל 'גלובליזציה' של אורחות חיה ושל הנורמות המכוונות את דרכיה.

והוא הדין גם בזמננו שלנו. כפי שביקשתי לטעון, האינטרס הישראלי, הזיכרון ההיסטורי והמסורת ההלכתית — כולם כאחד מורים ליהודי שלא להשתתף במסע הניצחון היהיר של שיטה חברתית אחת; כולם כאחד מתריעים מפני ההזדהות עם השאיפה היהירה שתהא כל הארץ שפה אחת (אנגלית) ודברים אחדים (מערביים).

אלן פינקלקראוט ביקש לאחרונה לעמוד על פרדוקס מסוים של הקיום היהודי בזמננו. בדורות עברו, כך טוען פינקלקראוט, כאשר היהודי הצטייר בתור ה'אחר' של החברה האירופית, הדבר נחשב לו לגנאי, ואילו בדורנו, כאשר נתהפכו היוצרות והתואר 'אחר' נעשה ציון תרבותי חיובי ומעורר הוזהות, הוא

(1995), pp. 79-97; Jack Snyder and Edward D. Mansfield, "Democratization and the Danger of War", *International Security* 20 (1996), pp. 5-38; Edward D. Mansfield, *From Voting to Violence*, New York: Norton and Company, 2000; Jack Snyder, *Transitions to Democracy and the Rise of Nationalist Conflict*, Jerusalem: The Leonard Davis Institute of the Hebrew University of Jerusalem, 2000; Edward D. Mansfield and Jack Snyder, "Democratic Transitions, Institutional Strength, and War", *International Organization* 56 (2002), pp. 297-337; Marina Ottaway and Thomas Carothers, "Middle East Democracy", *Foreign Policy* (Nov/Dec 2004), pp. 22-28. ראו גם מכלול המאמרים המופיעים בקובץ *Debating The Democratic Peace* (לעיל הערה 10).

ניטל מן היהודי (מן הישראלי) ועבר אל יריבו הפלסטיני.¹⁴ אינני יודע עד כמה הכללה זו חלה על אירופה, כולה או מקצתה. אולם, כאמור, מנקודת ראיתי התביעה לשמר את האחרות היהודית ואת הפרטיקולריות התרבותית מתחייבת בראש ובראשונה מן המסורת התרבותית, מן הזוהת ההיסטורית ולא פחות מזה מצורכי הקיום במזרח התיכון ובמציאות הגלובלית בת זמננו. עמוס לוצאטו, ראש הקהילה היהודית באיטליה, הבין זאת נכוחה כאשר סירב, בשנת 2002, לא רק להצעתו המקורית של סגן ראש ממשלת איטליה ג'אנפרנקו פיני להדגיש בחוקת אירופה את שורשיה הנוצריים של אירופה, אלא גם להצעתו, שבאה אחריה, לציין בחוקה זו את שורשיה ה'יהודיים-נוצריים' של אירופה. לוצאטו, יותר ממנהיגים יהודים אחרים, השכיל להקפיד על שימורה של 'האחרות' היהודית בעולם שבו משני צדי המתרס מוכרות מלחמת ציוויליזציות.

חלוקה דיכוטומית

לבסוף, זוהי אולי המשימה הקשה והמכבידה ביותר, דווקא היהודים הם שחייבים לעמוד בפרץ לנוכח הניסיונות הנוכחיים לחולל דמוניזציה של דת האסלאם ודה-הומניזציה של המוסלמים ולחלק בכך את העולם חלוקה דיכוטומית בין 'בני אור' ל'בני חושך'. דווקא היהודים הם שנדרשים לצאת חוצץ נגד הדטרמיניזם התרבותי שמועיד את בניה של דת מסוימת, מעצם מהותה, למעשים של אכזריות ושפיכות דמים. אין כמותם להציב לפני עמי אירופה את תולדותיהם שלהם, העקובים מדם, ולהשוותם עם תולדותיהם של עמים מוסלמיים רבים. אין כמותם לתאר את התמורות העמוקות שהדתות עוברות במרוצת הדורות ואת התנודות הפנימיות המטלטלות את בניהן שוב ושוב — ממתיונות לקנאות, מפונדמנטליזם לפתיחות וחזר חלילה. והרי התמורות והתנודות האלה ניכרות בעולם המוסלמי גם בעת הזאת:¹⁵ לא הרי סעודיה כהרי אינדונזיה, לא הרי

14 אלן פינקלקראוט, **בשם האחר: הרהורים על האנטישמיות שבפתח**, תרגמה שולמית הרן, ירושלים: מרכז שלם, תשס"ד.

15 דן שיפטן, "מסגרת הניתוח של סמואל הנטינגטון, תרומתה ומגבלותיה", **היסטוריה** 13 (תשס"ד), עמ' 103-121; Fouad Ajami, "The Summing", *Foreign Affairs* 72 (1993), pp. 2-9

פקיסטן כהרי טורקיה, ולא הרי הייאטולה שיעי כהרי חסיד צופי. וכי אפשר שיהיה אחרת? כלום העולם המערבי עולם אחד הוא? האם צריך לחזור ולהזכיר את הדמיון בין היהדות לאסלאם ברוב הסוגיות המכריעות של הדת – הספר, ההלכה, הנבואה, היחיד והקהילה, הדת והמדינה,¹⁶ וכל שכן אמונת הייחוד עצמה? מי יעיד טוב מן היהודים על כוחה של הפרשנות הדתית היוצרת ועל הפתחים הרחבים שהיא מסוגלת לפתוח לפני המאמין – במיוחד ביחס לדת שמיוסדת על ספר, על מילים ועל היגדים כתובים? מי ייטיב מהם לתאר את כוחה של הפרשנות הדתית לדחוק רעיון אחד אל השוליים ולהוליך רעיון אחר אל המרכז, להפיח חיים במקורות נשכחים ולהשליך מקורות אחרים אל תהום הנשייה?¹⁷ דווקא היהודים הם שאמורים ללמד, מתוך מסורתם, שאפילו צירופים כמו 'מלחמת קודש' (או 'גיהאד מזוין') עשויים להיות אקטואליים בשעה אחת ובמקום אחד ולעבור נטרול או ריחון (ספיריטואליזציה) בשעה אחרת ובמקום אחר.¹⁸

- 16 ראו ברנרד לואיס, "דת ופוליטיקה באסלאם וביהדות", אמיר אור, אהרן אמיר וגיא מעיין (עורכים), **אחרת: עיונים בנושאי עבר, הווה, עתיד**, ירושלים: כרמל, תשס"ב, עמ' 27–37. ובכל זאת מפתיע להיווכח כיצד חוקר גדול של תולדות האסלאם אינו מתגלה כמתבונן מעמיק בתולדות היהדות.
- 17 כפי שכתב עמנואל סיון, טייוואן, דרום קוריאנה ויפן מעידות כי מורשת העבר לאו דווקא מעצבת את העתיד, ובמובנים מסוימים האסלאם כשיר עוד יותר מן הקונפוציאניות לקלוט נורמות דמוקרטיות חלקיות. ראו מאמרו, "דמוקרטיה בעולם הערבי?", **מקרום** 1 (1997), עמ' 79–90.
- 18 ראו על כך בחיבוריי: 'דגמים של שלום בהגות היהודית', **על דעת המקום**, ירושלים: כתר, תשנ"א, עמ' 21–22; "האם פיתחה המחשבה ההלכתית מושג של 'מלחמה אטוריה'?", **חירות על הלוחות**, תל אביב: עם עובד, תשנ"ט, עמ' 139–140, 156–155. ראו גם מאמרו של עבד אל-חמיד אל-אנצרי, לשעבר דיקן הפקולטה להלכה מוסלמית באוניברסיטת קטר, על העיוות שמתחולל לדעתו בהוראתו של המונח 'גיהאד', בעיתון **א-שרק אל-אווסט**, לונדון, 15 באפריל 2004 (ראו גם שהפנה כלפיי מרדכי רוטנברג, ולפיה הפרשנות הדתית היוצרת אינה אפשרית עוד באסלאם משעה שהאיג'תיאהד נדחה במאה העשרים על ידי חכמי הלכה מוסלמים (ראו **הארץ**, 20 באפריל 2004). אין תרבות ללא פרשנות, מוצהרת או מובלעת, ואין טקסט ללא מדרש, גלוי או חבוי. ראו גם מאמרים המופיעים בקובץ Leonard Swidler (ed.), *Muslims in Dialogue*, Lewiston, NY: The Edwin Mellen Press, 1992

אמת, הדמות הרצחנית שהאסלאם הערבי הרדיקלי לובש כיום לנגד עינינו חונקת את התקווה מרגע לרגע. אמת, לעמים מוסלמיים ולקבוצות מוסלמיות יש כיום חלק מכריע בסכסוכים האלימים המתנהלים ברחבי תבל, ולא רק באזורנו שלנו. והרי זוהי מגמתם המוצהרת של מנהיגי האסלאם הקיצוני — לחלק את העולם לשני מחנות קוטביים שיילחמו ביניהם עד מוות: 'האומה המוסלמית' הגדולה מזה ו'הברית הצלבנית-יהודית' מזה, כלשונו של בן-לאדן.¹⁹ אמת, במציאות בין-לאומית זו לא נוכל להתכנס פנימה ולנקוט עמדה ניטרלית בלתי מודעה, על אחת כמה וכמה שבמציאות הקשה באזורנו אין לעם קטן מנוס מלחבור אל כל כוח מדיני ידידותי שהוא ולשתף עמו פעולה לפי צורכי השעה. אולם די לנו בכך. יש להבדיל היטב בין שיתוף פעולה פרגמטי לבין התמסרות תרבותית, בין שיקולים לטווח הקצר לבין הסתכלות לטווח הארוך, בין אינטרסים פוליטיים אד-הוק של מדינת ישראל לבין הפרספקטיבה הרחבה של היהודי ההיסטורי; או במילים אחרות: בין הסכסוך האזורי לבין התנגשות הציוויליזציות האמתית או המדומה. שכן לפי הכרתי קשה להטיל ספק במה שאומרת טובתו ובמה שמלמדת מסורתו של היהודי ההיסטורי בכל הקשור להתנגשות זו: שומר נפשו ירחק ממנה כרחוק מזרח ממערב.

חתימה

כאמור, גרסה ראשונה קצרה של מאמר זה כבר נתפרסמה וזכתה לתגובות מתגובות שונות, חלקן ביקורתיות.²⁰ במאמרי זה התייחסתי לקצתן, אולם עם חתימת הדברים מתבקשת התייחסות גם לתגובות של עמיתים שעסקו בהיבטים עקרוניים של השאלה.

שמואל פיינר הביע את דאגתו שמא התרעה כמו שלי מפני היבלעות בתוך מערך מערבי דומיננטי מחזקת את ידיהם של יהודים דתיים פונדמנטליסטים. "באופן פרדוקסי", כתב פיינר, "אותו זרם חדש ביהדות זמננו שחותר להקשחת

19 ראו לעומת זאת דוד אוחנה, "הצלב, הסהר והמגן-דוד: האנלוגיה הציונית-צלבנית בשיח הישראלי", **עיונים בתקומת ישראל** 11 (תשס"א), עמ' 486–525; ב"ז קדר, "המוטיב הצלבני בשיח הפוליטי הישראלי", **אלפיים** 26 (תשס"ד), עמ' 9–40.

20 ראו **לעיל** הערת הכוכבית בפתח המאמר.

העימות עם העולם המוסלמי הוא זה שגם מתייצב בחזית האנטי-מערבית שבונה הפונדמנטליזם המוסלמי".²¹ אינני מתכחש לחשש זה, אולם אינני מוכן לכוון את עולמי, את עולמנו, רק לפי מה שמתבקש מן המאבק עם היריב היהודי הפנימי. הרי למול ה'פרדוקס' האחד עומד גם 'פרדוקס' מנוגד: החלוקה החדה של המציאות ל'בני אור' לעומת 'בני חושך' דווקא היא סימן ההיכר המובהק של פונדמנטליזם דתי ותרבותי. היא היא שהופכת אור לחושך. אין מנוס אפוא מלהלך בין הפרדוקסים, בין הציויליזציות, בנתיב שיהלום את דרכו של היהודי ההיסטורי. אמת, כפי שכתבתי למעלה, מדינת ישראל וחלק הארי של העם היהודי חולקים כיום עם המערב שורה של סמלים ותכנים משותפים, למן המסורת המקראית דרך התרבות המדעית ועד לשיטה הפוליטית-משפטית; ועל אחת כמה וכמה שההומניזם הדתי בן זמננו נדרש להסב את פניו בעיקר אל העולם המערבי. אולם יש להבדיל היטב בין יניקה לבין התמסרות, בין זיקה חיובית ביקורתית לערכים מערביים לבין הזדהות עד תום בכל תחומי הקיום האישי והלאומי.

הערה זו תקפה ביתר שאת לביקורתו של סטיוארט כהן. כהן סבור שעמדתי מעדיפה את האינטרס הישראלי התועלתני על פני השיקול המוסרי ועל פני הצורך להבחין בהבחנה חותכת בין טוב לרע. הוא גם מגייס לעזרתו את וינסטון צ'רצ'יל, אשר הכריז מלחמה על הנאצים ו"קנה את הנצח בהבחנה חדה ובלתי מהוססת בין הטוב והלא-טוב".²² אשוב אפוא ואדגיש: לפי הבנתי עמדה מוסרית היא עמדה שיודעת לחלק חלוקות ביניים, להבחין בדרגות שונות של טוב ושל רע ולזהות שטחים אפורים. היא מסוגלת להבדיל בין האסלאם לבין האחים המוסלמים, בין האחים המוסלמים לבין אל-קאעידה, בין אל-קאעידה לבין הנאצים. היא גם יודעת להבחין בין ערכים וחובות אוניברסליים לבין ערכים וחובות פרטיקולריים, בין מה שמותר לכפות על הזולת לבין מה שאסור לכפות על הזולת (או על בני תרבות אחרת). עמדה פשטנית שאין לה בעולמה אלא רע מוחלט וטוב מוחלט היא עמדה בלתי מוסרית בעליל. זוהי גם התובנה העמוקה שגלומה בהבחנה היהודית המסורתית בין אויב לבין 'עמלק'. יתר

21 שמואל פינר הביע את דעתו במכתב אישי והתיר לי לסכמה ולחוות את דעתי עליה.

22 כהן (לעיל הערה 5).

על כן, אינני מקבל את ההבחנה החדה בין מוסר לבין תועלת כאשר מדובר בעתידה ההיסטורי של אומה. עצם הדאגה לשלמו ולטובתו של עם שרידי חרב היא צו מוסרי ממעלה ראשונה המוטל על בניו.